

ŽIGOVI KRIPTOGRAMA I KRIŽA NA DNU KVADRATIČNIH STAKLENIH VRČEVA

UDK 904 (497.5)

Primljeno/Received: 1999. 11. 4.

Prihvaćeno/Accepted: 1999. 11. 12.

Ivo Fadić

HR-23000 Zadar

Arheološki muzej
Trg opatice Čike 1

Na prostoru Dalmacije pronađeno je pet staklenih ulomaka dna kvadratičnih vrčeva s utisnutim reljefnim žigom iz repertoara kršćanske simbolike – kristogrami, odnosno kriptogrami i reljefni prikazi križa. Stilizirani reljefni otisak križa (formiran s polukružnicama) pronađen je na lokalitetu Sv. Lovre u Donjem Polju kod Šibenika i predstavlja najraniji nalaz staklenog dna – potječe s kraja 2. ili početka 3. stoljeća poslije Krista. Reljefni otisak križa iz Bošane kod Zadra datira se na kraj 3. ili u 4. stoljeće. Od tri kriptograma koje autor datira od kraja 2. do u rano 4. stoljeće poslije Krista, jedan potječe iz antičkog Bribira – Varvaria, dok su druga dva pronađena u antičkome Zadru – Iader .

*Osim što su ovdje obrađena staklena dna s reljefnim prikazima kršćanskog sadržaja, pravi raritet u materijalnoj kulturi starokršćanske arheologije, neosporna je i njihova vrijednost za proučavanje pojave i razvoja kršćanstva na ovim prostorima. S druge strane, s obzirom na nedostatak ovakvih nalaza izvan provincije Dalmacije, te s obzirom da se kvadratični stakleni vrč zacijelo proizvodio u lokalnim staklarskim radionicama u ranijim razdobljima, autor iznosi i mogućnost da bi obrađeni primjerci mogli biti proizvod domaćih staklara.**

Ključne riječi: ranokršćanski, staklo, žig, kristogram, križ, kvadratični vrč, Dalmacija, Varvaria, Iader, Donje Polje, Bošana.

Na području Hrvatske pronađeni su brojni artefakti iz starokršćanskog razdoblja s raznim alegorijskim i realističnim prikazima, kao i mogućom kršćanskom simbolikom. Osim na nadgrobnim spomenicima i sarkofazima, te zidnim slikarijama i natpisima s vjerskim sadržajem, simboli kršćanstva ukrašavali su i predmete “*artes minores*”.

Oni su najčešće bili dio ornamenta keramičkih kasnoantičkih uljanica, ali su krasili i brončane svjetiljke, nakitne predmete, opeke, keramičko posuđe, novac ... Repertoar kršćanskih simbola već je u ranom “predkršćanskom” horizontu, kao i u vremenu

razvijenih starokršćanskih zajednica, veoma raznolik. Na spomenutim predmetima najčešće se sreću motivi ribe, palme, sidra, oranta, križolike rozete, pentagrama, drveća s pticama. Naravno, ove rane, prikrivene i neutralne simbole, kojima čak pripada i prikaz križa, bez arheološkog konteksta teško je uvijek pripisati kršćanskoj simbolici. Međutim kriptogram, odnosno kristogram, nedvojbeno se može vezati uz kršćansko vjerovanje. Kristogram i križ često se susreću na raznolikim ostacima materijalne kulture kasne antike, na različitim materijalima i izrađevinama.¹ Na posuđu od stakla, reljefni prikaz kristograma ili križa veoma je

* Iako nisam imao tu sreću biti njegov student, jer sam arheologiju i povijest umjetnosti studirao na Filozofskom fakultetu u Zadru, ovaj skromni pisani prilog posvećujem dragom profesoru Marinu Zaninoviću. Na to me obvezuju brojni, ugodni i nikad zaboravljeni susreti na raznim znanstvenim arheološkim skupovima. Zahvalan sam mu i za mnoge humane i kolegijalne poticaje, podrške i savjete koje mi je upućivao od prvog dana našeg poznanstva.

¹ Cambi 1968/69: 57-106; Testini 1958; Migotti 1994: 41-136; Mardešić 1994: 271-278; Gregl 1991: 61.

rijedak.² Ponekad se takvi prikazi pojavljuju na malim staklenim primjercima istočnjačke provenijencije koji su puhani u kalup,³ ali su veoma rijetko otisnuti kao reljefni žig na dnu staklenih posuda. Koliko mi je poznato, izvan hrvatskog prostora spominje se svega nekoliko staklenih recipijenata s reljefnim kristogramom (Harden 1936, 214, klasa IX, kat. 629, tab. 18; Morin Jean 1922/23: 193). U dostupnim objavama za tih nekoliko staklenih primjeraka upitan je i oblik recipijenta, ali i mjesto na kojemu se žig nalazi. Najvjerojatnije se radi o različitim staklenim oblicima puhanim u kalup, od kojih nam je poznat samo onaj otkriven u Karanisu (Egipt).⁴ Taj stakleni oblik predstavlja jedan kefalni recipijent (Harden 1936: pl. XVIII, 214) s reljefnim žigom kristograma na njegovom dnu.⁵ Nasuprot tome, takvi izuzetno rijetki stakleni primjerci u novije su vrijeme pronađeni na prostoru hrvatskog priobalja. Tu je ustanovljeno nekoliko unikatnih ulomaka staklenih dna četvrtastih boca-vrčeva s reljefnim žigom kršćanske simbolike – kristogramom i križem. Dakle, za razliku od nekoliko spomenutih staklenih primjeraka iz svjetskih nalazišta, ovi domaći primjerci su jedinstveni utoliko što su otisnuti na dnu kvadratičnih vrčeva.⁶

Zbog neosporne vrijednosti staklenih dna s reljefnim prikazima kršćanskog sadržaja za proučavanje pojave i razvoja kršćanstva na ovim prostorima, kao i zbog toga što su takvi nalazi pravi raritet u materijalnoj kulturi starokršćanske arheologije, smatram da oni zaista zaslužuju posebnu znanstvenu obradu i interpretaciju. Iako se radi o izrazito necjelovitim staklenim predmetima, ipak ih je moguće tipološki odrediti u kvadratične

vrčeve – kvadratične boce s naglašenim ramenom, kratkim cilindričnim vratom, razvraćenim obodom i koljenastom trakastom ručicom. Na takvom se tipu staklenog posuđa ručica s recipijentom spaja na ramenu i na vratu, pod obodom ili čak na obodu. Elementi za takvu oblikovnu opredijeljenost i preciznost nalaze se prije svega u samim ulomcima koji jasno ukazuju na četvrtasti oblik dna i recipijenta. Nadalje, nalaz bibrirskog dna i fragmentarnog gornjeg dijela četvrtaste staklene posude nedvojbeno potvrđuje da se ovdje uistinu radi o staklenim kvadratičnim vrčevima (br. 2). Kod bibrirskog primjerka upitna je samo visina, jer nisu pronađeni ulomci koji spajaju gornji dio recipijenta vrča s njegovim dnom. Tipološki gledano, četvrtasta staklena dna isključivo su vezana za vrčeve, bilo one zdepaste, podjednake širine i visine ili one izdužene.⁷ Stoga, i s tog aspekta nema dileme oko interpretacije o pripadajućem obliku recipijenta za četvrtaste ulomke, odnosno, nema dvojbe o tome kojem tipu recipijenta pripadaju ta staklena dna.

Dakle, na prostoru Dalmacije pronađeno je pet staklenih ulomaka s utisnutim reljefnim žigom iz repertoara kršćanske simbolike. Tri od njih sadrže Kristov kriptogram, odnosno kristogram (br. 2, 3, 4) dok preostala dva ulomka sadrže dva različita reljefna prikaza križa (br. 1, 5). Od tri kriptograma, jedan potječe iz antičkog Bribira-Varvarije, dok su druga dva pronađena u antičkom Zadru-Jaderu. Stilizirani reljefni križ (formiran s polukružnicama) pronađen je na lokalitetu Sv. Lovre u Donjem Polju kod Šibenika, dok je jasni i samostalni reljefni križ na četvrtastom dnu staklene boce pronađen u moru između Zadra i Biograda - u Bošani.

² Alegorijski ili biblijski motivi koji su na staklenom posudu izrađivani tehnikom graviranja i brušenja ili u tehnici pozlate (fondo d'oro; vetro la foglia d'oro) karakteristični su za kasnoantičko, odnosno starokršćansko razdoblje. U Hrvatskoj su takvi proizvodi veoma rijetki (vidi na primjer: Cambi 1976: 139-157; Buljević 1994: 263; Fadić 1997: 90-91, 213). Kršćanski motivi na staklu zapaženi su i u obliku plitkih reljefa na privjescima i amuletima (Cambi 1976: 139-157).

³ Vidi na primjer: Glass from the ancient world 1957: 202 i dalje; V.Taton-Brown 1991: 101; The Constable-Maxwell ...1979: 180; i drugdje

⁴ Popis tada poznatih reljefnih kristograma na staklenim izradevinama kasne antike donosi Harden (1936: 214). On citira i Morin-Jeana (1922/23: 193), koji smatra da su ti žigovi lijevani u kalup i da se mogu datirati od kraja 4. do 5. stoljeća. U svojoj bilješci Harden spominje i pismo koje mu je uputio spomenuti autor (Morin-Jean) s podacima o još dva žiga kristograma. Jedan je iz privatne zbirke u Sv. Quentinu koji je zagubljen u 1. svjetskom ratu, a drugi je bio viđen u nekom talijanskom muzeju (oba XP). U bilješci se također spominje baza vaze od žućkastog stakla iz muzeja u Akvileji koja na reversu nosi zrcalni prikaz žiga +P. Postoji i žig boce s oznakom XP u obrubu od "perli", a čuva se u srednjovjekovnom odjelu Britanskog muzeja. Za njega se kaže da potječe iz Aleksandrije. Dakle, poznati su nam tipovi kristograma u kombinaciji X i P, kao i kombinaciji križa i slova P, ali nije poznato o kakvom se staklenom posudu radi i, u većini slučajeva, na kojem mjestu recipijenta su žigovi utisnuti.

⁵ Pri obradi senjskog primjerka kefalne staklene boce iznio sam mišljenje da se boca iz Karanisa s kristogramom ne bi smjela datirati poslije kraja 3. ili ranog 4. stoljeća (Fadić, 1981/82: 59-61).

⁶ Na ovom se mjestu najsrdajnije zahvaljujem Ivanu Čondiću (dokumentaristu Arheološkog muzeja u Zadru) na izrađenim crtežima u ovom članku.

⁷ Kvadratični stakleni vrčevi već su do sada bili predmetom znanstvenog interesa u mnogim stranim i domaćim arheološkim publikacijama. Napisana je čak i jedna zasebna i zapažena studija o takvom tipu staklenog recipijenta (Charlesworth 1966: 26-40), a obrađeni su i brojni žigovi (Kisa 1908: 229; Barkóczy 1968: tab. 37-40, 171 i dalje; Roffia 1982: 115-128; Roffia 1983: 89-100; Ceselin 1997: tab. 7,8, 174-175); Calvi 1968: grupa C). Prve objave kvadratičnih boca u Hrvatskoj vidi kod: Fadić 1986: 11, 26-28; Fadić 1987: 103-108; Fadić 1988: 39; Fadić 1989: 11-12, 27-28 ...).

Prvi otkriveni i objavljeni primjerak je onaj iz antičkog Bribira (br. 2).⁸ Pronađen je prilikom iskopavanja prostora nad ostacima veće stambene kuće, sjeverno od kasnije gotičke crkve sv. Marije, na prostoru kasnijih srednjovjekovnih zdanja bibrirskih knezova Šubića (Suić 1995: 294, 295; Suić 1998: 182-184). Tom prilikom, kako kaže sam istraživač M. Suić, pronađena je kuća iz ranijeg rimskog razdoblja s ovećim peristilnim atrijem (*atrium peristylum*). U središtu je atrija sačuvan i veliki bazen za vodu (*piscina*). Ostaci ove gradske kuće pružali su se sve do mjesta gdje je kasnije sagrađena spomenuta gotička crkva sv. Marije, a njezino se pročelje pružalo uz ulicu rimske Varvarije (vjerojatno *cardo*), u ravnini budućeg ulaza u crkvu. Ulomci staklenog vrča ustanovljeni su upravo prilikom istraživanja prostora bazena za vodu (Suić 1995, 295; 1998, 182).

Druga dva primjerka reljefnog otiska Kristovog kriptograma (br. 3, 4) pronađeni su u Zadru prilikom zaštitnih istraživanja većeg gradskog areala, na lokalitetu "Zdravljak" - Sv. Ivan (Fadić 1997: 87, 161).⁹ Cjelovitije dno (br. 3) pronađeno je u prvom otkopnom prostoru 1990. godine, na relativnoj dubini od 190 do 225 cm, u sloju koji po svim karakteristikama ukazuje na antičko razdoblje.¹⁰ Na istom položaju, neznatno ispod pronađenog staklenog dna, ustanovljen je urušeni bunar. Drugi ulomak kristograma s lokaliteta "Zdravljak" - Sv. Ivan, pronađen je na hrpi zemlje iz otkopa bez stratigrafskog konteksta.

Ulomak na kojem je utisnut reljefni prikaz križa (upisan u kružnici), nije do sada publiciran (br. 1).¹¹ Njega je pronašao Ž. Krnčević prilikom arheoloških istraživanja Sv. Lovre u Donjem Polju kod Šibenika 1995. godine (Krnčević 1995, 55). Te godine iskopavanja su provedena istočno od ogradnog zida groblja, gdje je istraženo 35 grobova koje je po materijalu moguće datirati od 9. do 14. stoljeća. Pronađen je i dio crkvenog namještaja iz 9. stoljeća, koji je kao spolija bio u jednom kasnijem grobu, kao i dvije keramičke urne sa spaljencima iz 7. ili početka 8. stoljeća. Naravno, primjerak dna staklenog četverokutnog vrča kronološki je izvan ovog konteksta nalaza. Na spomenutom mjestu nije otkriven antički ni kasnoantički sloj. Dno je pronađeno u nasipu (šutu), a antički je sloj registriran oko 200 m zapadno od mjesta nalaza.¹² Taj antički

horizont istraživan je u dva navrata - 1935. do 1938. godine od strane L. Maruna, a 1977. godine istraživao ga je Z. Gunjača (Krnčević 1995: 20-21, 40-41).

Posljednji peti primjerak također predstavlja prikaz Križa na sačuvanom dnu četverokutne boce (br. 5). On potječe iz podmorja lokaliteta Bošana između Zadra i Biograda. Zahvaljujući ekskluzivnosti nalaza tog fragmenta četverokutnog vrča, kao posebitosti i raritetnosti reljefnog otiska križa kojeg on nosi, svoju prvu objavu doživio je već u reprezentativnoj monografiji "Sjaj zadarskih riznica".¹³

Iz iznešenoga se može zaključiti da je kontekst nalaza za svaki pojedini primjerak prilično različit i diskutabilan. Bez ikakvih stratigrafskih podataka je manji ulomak kristograma iz Sv. Ivana ("Zdravljak") u Zadru (br. 4) i upisani križ u reljefnoj kružnici s lokaliteta Sv. Luke u Donjem Polju kod Šibenika (br. 1). Naravno, s nedostatkom stratigrafije je i podvodni nalaz iz Bošane (br. 5). S obzirom da je taj ulomak staklenog dna s reljefnim otiskom križa pronađen u podmorju bez dovoljno karakteristične i prepoznatljive popratne građe, te da arhitektonski kompleks na obližnjem kopnu (vila ili lučko postrojenje) još nije istraživan, na osnovi okolnosti nalaza ni njega nije moguće preciznije kronološki opredijeliti.

Drugi cjeloviti kristogram iz Zadra pronađen je u antičkoj niveleti grada (br. 3), ali budući da je na gradskom prostoru gotovo nemoguće ustanoviti i ustvrditi potpuno intaktni sloj jer je urbani prostor zadarskog poluotoka kroz sva povijesna razdoblja imao veoma živu graditeljsku aktivnost, stratigrafski podatak o pripadnosti nalaza antičkom horizontu sasvim je realan, ali prilično nesiguran.

Kontekst nalaza bibrirskog primjerka je, nasuprot spomenutim dnima, s veoma dobrim stratigrafskim pokazateljima (br. 2). Kronološki on pripada antičkom sloju, jednom rimskom gradskom stambenom objektu. Staklena kvadratična posuda s reljefnim kristogramom iz Bribira pronađena je, dakle, u ruševinama velike i raskošne rimske kuće (Suić 1995: 294-295; Suić 1998: 182-184). Od te je kuće sačuvana i piscina - atrij gradske "palace" u kojoj je živjela bogata "varvarinska" obitelj (rimska, orijentalna ili epihorska?). S obzirom

⁸ Suić 1995: 295-299; Suić 1998: 182-184; Burić 1996: 10; Fadić 1997: 87, 161, kat. br. 127, 129-130; Primjerci se uzgred objavljuju kod: Gluščević 1997: 257-258.

⁹ Zahvaljujem se kolegici Korneliji Giunio koja je kontinuirano nadgledala zaštitna arheološka istraživanja na tom lokalitetu i koja mi je ustupila građu za objavu.

¹⁰ U istom sloju pronađen je i ulomak brončanog prsta, kamena glava, kameni blokovi bunara ...

¹¹ Na ovom se mjestu najsrdačnije zahvaljujem kolegi Ž. Krnčeviću na ustupljenom predmetu za objavu, kao i na podacima o nalazu.

¹² Kako navodi Ž. Krnčević (1995: 21), citirajući L. Maruna i Z. Gunjaču: "U neposrednoj blizini Crkve Sv. Lovre otkriveni su ostaci većeg antičkog gospodarskog kompleksa. Ovom prigodom istražena je u cjelosti samo jedna prostorija, gdje su otkriveni ostaci hipokausta, a u dvije, od ostalih nekoliko koje su djelomično istražene, pronađeni su mozaički podovi. Z. Gunjača na osnovi proučavane dokumentacije, epigrafskih spomenika, te ostalih okolnosti, smješta ovaj kompleks u vrijeme od 1. do 6. stoljeća poslije Krista".

¹³ Sjaj zadarskih riznica 1990: kat. br. 20, 120, 301; Vidi i kod: Gluščević 1997: 257.

da postoji nekoliko čvrstih argumenata za dataciju staklenog dna s kristogramom upravo u vrijeme prije velikih kršćanskih zajednica, dakle prije posljednjih progona kršćana, odnosno prije Milanskog edikta (313. god.) i M.Suić s pravom zaključuje da je upravo u domu te obitelji najvjerojatnije bilo i prvo tajno vjersko sastajalište. Buduća arheološka istraživanja na toj lokaciji trebala bi potvrditi da se upravo na tom mjestu nalazila *domus ecclesiae* prvih malobrojnih (?) kršćana Varvarije.¹⁴

Nakon svega postavlja se pitanje datacije svakog pojedinog staklenog dna, s jedne strane onih s reljefnim prikazom križa, te s druge strane reljefnih dna s kristogramima. Ako je suditi po boji i kvaliteti stakla, po debljini stijenki i dna kvadratičnog vrča, te ako se uzme u obzir vrsta i kvaliteta reljefnog žiga,¹⁵ za primjerak sa stiliziranim upisanim križem u kružnici iz Donjeg Polja kod Šibenika sa sigurnošću se može kazati da je to najraniji primjerak i da potječe iz 2. ili samog početka 3. stoljeća poslije Krista (br. 1). Ornament križa, koji je upisan u pravilnu kružnicu, veoma je nalik mnogim reljefnim rozetama na tipološki identičnim staklenim vrčevima.¹⁶ No, s obzirom da se opravdano i s velikom sigurnošću može pretpostaviti njegova kulturna namjena u nekoj kršćanskoj obitelji, realnija datacija ovog primjerka je na kraj 2. ili u rano 3. stoljeće poslije Krista. Ne inzistirajući na sakralnom karakteru, ali jednako tako ne isključujući očitu kršćansku simboliku koja se očrtava u reljefnom otisku križa na dnu ove staklene kvadratične posude, nedvojbeno je da je ona nastala prije znatnijeg prodora kršćanstva u široke mase antičkog stanovništva.¹⁷ S druge strane, četvrtasta boca čije je dno sačuvano u podmorju kod Bošane, ima karakteristike mlađih staklenih primjeraka (br. 5). Po boji, debljini i kakvoći stakla (maslinastozeleno staklo debljih stijenki s vidljivim tragovima razvlačenja staklene smjese i mjehurićima zraka), te po prikazu križa koji ovdje svakako predstavlja kršćanski simbol, ovaj primjerak bi se mogao datirati u kasno 3. ili u 4. stoljeće. Njegov nastanak i uporaba u vremenu prvog uspona kršćanstva nije upitna, kao što nije upitno da taj

stakleni primjerak nije nastao u vremenu kasnijih razvijenih starokršćanskih zajednica i "monumentalnih" bogomolja 5. i 6. stoljeća.

Za bribirski je primjerak već iznešeno mišljenje o ispravnom povezivanju nekog ranog privatnog posjeda u kojem se je nalazila *domus ecclesiae* s nalazom ulomka staklenog dna. Stoga sam mišljenja da je i datacija bribirskog primjerka od kraja 2. do ranog 4. stoljeća sasvim realna.¹⁸ Kristogram je nešto skromniji i predstavljen je, za razliku od zadarskih primjeraka, s ligaturom zrcalnog slova P (gledano izvana) i križa. Kažem skromniji, zbog toga što mi se čini da dosadašnja interpretacija i identifikacija grčkih slova na bribirskom primjerku nije točna (Suić 1995: 297, 298; Suić 1998: 182-184). Naime, na tom se primjerku eventualno može identificirati 5 slova, a ne 12 (*eta, jota, ro, tau i hi*), jer nepravilna i loše otisnuta reljefna kružnica po sredini križa, odnosno po sredini okomite haste slova P (*ro*), zapravo nije O (*omikron*). To je jednostavno kružni otisak alatke kojom se u datom momentu, dok je staklena masa još meka i dok se ona još podgrijava, pridržavao stakleni recipijent, kako bi se doradivao obod, ručica ...¹⁹ Uz brojne usporedbe takvog otiska na ranijim četvrtastim vrčevima, on je vidljiv i na jednom od dva dna iz Zadra (Barkóczy 1988: kat. br. 408, 415, 425, 429, 431; Fadić 1997: 161, br. 130.). Naravno, ova promjena u čitanju kriptograma ne mijenja ni kronologiju ni značenje nalaza, već ga svrstava u one uobičajenije kristograme kakve nalazimo i na drugim spomenicima ranog kršćanstva.²⁰

Na oba primjerka iz Zadra (br. 3, 4) kristogram ima oblik zrcalnog slova P (gledano izvana) i slova X.²¹ Dakle, najjednostavniji i najčešći način simboličkog i skrivenog prikazivanja Krista, bez malih rozeta (zvjezdica), polumjeseca, slova aa i ww, bez sidra ... Boja i kvaliteta stakla od kojeg su izrađena ova dva ulomka zacijelo potvrđuje da oni ne potječu iz 1. ili 2. stoljeća. No, kronološki raspon njihovog nastanka ipak bi mogao sezati od samog kraja 2. stoljeća pa do ranog 4. stoljeća poslije Krista. Dakle, iako su spomenuti kristogrami različiti u odnosu na bribirski primjerak (konstantinski

¹⁴ O drugim potvrdama ranog kršćanstva u Varvariji vidi kod: Suić 1995: 293-308; Suić 1998: 181-189; Burić 1996: 10.

¹⁵ Stakleni ulomak je rađen od stakla izuzetno dobre kvalitete, tanjih stijenki i plavkastozelenkaste boje. Žig je veoma dobro i pravilno otisnut u kalup (upuhan) bez naknadne dorade. Sam križ, ornament iz repertoara kršćanske simbolike, također upućuje na to da se ne radi o izrađevini iz ranocarskog razdoblja.

¹⁶ Vidi npr: Damevski 1976: tab. 4:1; Migotti 1994: 80, 185; Barkóczy 1986: kat. br. 406, 412, 417, 422, 423, 424; Calvi 1968: grupa C, tab. E; i brojne druge.

¹⁷ Zapažanja Z. Gunjače, posljednjeg istraživača na antičkom dijelu lokaliteta Sv. Lovre u Donjem Polju kod Šibenika nisu u koliziji s ovdje iznešenom datacijom, jer on lokalitet stavlja u široki kronološki okvir, počev od 1. stoljeća poslije Krista (vidi kod Krnčević 1995: 21).

¹⁸ Takvo svoje mišljenje o dataciji predmeta od kasnog 2. do u rano 4. stoljeće kazao sam i autoru spomenutih redaka o ranokršćanskom Bribiru (Suić 1995; Suić 1998).

¹⁹ Ilustraciju vidi u: Vetri Antichi – arte e tecnica, Bologna 1998/99: 13.

²⁰ Vidi bilj. 1. do 4.

²¹ Iako je od drugog primjerka kvadratičnog dna sačuvana samo polovica, nema nikakve dvojbe da srednja okomita hasta pripada slovu P, i to najvjerojatnije baš zrcalnom slovu P (gledano izvana), kako to pokazuje drugi zadarski i bribirski primjerak.

i monogramatski), oni su po svemu sudeći istovremeni. Stoga je moguće da su i oni bili u uporabi pri kršćanskom obredu u nekoj privatnoj rimskoj kući u antičkom Jaderu.

Na kraju je potrebno posebno istaknuti da osim eventualnog konteksta nalaza i tipološko-komparativne metode, te neovisno o kvaliteti i boji stakla, postoji još jedan veoma čvrst element za dataciju spomenutih staklenih ulomaka dna kvadratičnih vrčeva s reljefnim kristogramom i križem. Ako se izuzme u kružnici upisani reljefni križ, koji sigurno ne pripada kasnijim razdobljima antike (br. 1), datacija ostalih maslinastozelenih primjeraka dna od kraja 2. do najdalje samog početka 4. stoljeća poslije Krista (br. 2, 3, 4), odnosno u kasno 3. ili u 4. stoljeće (br. 5), indirektno je potvrđena gotovo na svim sustavnije istraživanim prostorima sa sakralnom starokršćanskom arhitekturom Hrvatske. Na lokalitetima iz kasnijeg razdoblja razvijenih kršćanskih zajednica (Jarak 1994: 32) na području hrvatskog priobalja nije nađen ni jedan jedini kvadratični stakleni vrč, pa ni onaj maslinastozelene boje. Dakle, ni na sustavno istraženim Gatima - na položaju Crkve Sv. Ciprijana (Fadić 1994: 213-226), ni na Majsanu kod Korčule (Fisković 1983: 65-80), Sv. Jurju na Putalju (Fadić 1992: 61-72) ili Srimi kod Šibenika (Fadić 1999), kao ni na Crkvini u Galovcu kod Zadra (Belošević 1993: 136-140) nije pronađen ni jedan primjerak spomenutih vrčeva, a kamo li takav vrč s reljefnim kristogramom. Ni nedavno istraženi starokršćanski kompleks "ad basilicas pictas" u Splitu nije dao ovakve primjerke stakla (Topić 1999. 95-104), kao što takve primjerke nisu dali ni značajniji starokršćanski lokaliteti kontinentalne Hrvatske (Migotti 1994: 41-136). Jednostavno zaključujemo da različite inačice kristograma nije moguće ustanoviti na kvadratičnim staklenim primjercima u kasnijim desetljećima 4. stoljeća, pogotovo ne u 5. i 6. stoljeću jer se taj tip staklenog posuda u to vrijeme nije ni izrađivao.

Zaista je teško ustvrditi da su ovdje obrađeni primjerci lokalna produkcija, ali ta pomisao nije heretična iz jednostavnog razloga što su nam to za sada jedini poznati nalazi. Hereza je isključena i spoznajom da je u antičkoj provinciji Dalmaciji, uz još neke staklene oblike,²² zapažena izuzetna koncentracija upravo kvadratičnih vrčeva. Rana proizvodnja ovakvih vrčeva nije upitna, a to svakako dokazuje da je tradicija izrade kvadratičnih vrčeva (puhanih u kalup) mogla potrajati i do razdoblja prikazivanja prikriivenih i neutralnih kršćanskih simbola, koji su svakako prethodili alegorijskim i realističnim prikazima.

Katalog

1. Veći dio kvadratičnog staklenog dna s reljefnim otiskom križa (u krugu) i reljefnim kružićima na uglovima posude; Tab. 1;

nalazište: Sv. Luka u Donjem Polju kod Šibenika;
 smještaj: Županijski muzej – Šibenik;
 sačuvanost: sačuvan veći dio staklenog dna; lijepljen iz dva ulomka (drugi ulomak veoma malen);
 sač. dimenzije dna: 8,4 X 6,5 cm;
 boja: plavkastozelenkasta;
 datacija: kraj 2. – početak 3. stoljeća;
 opis: Veći dio dna kvadratičnog staklenog vrča i neznatni dio donjeg dijela recipijenta. Na četverokutnom je dnu reljefni prikaz križa upisanog u kružnicu. Žig je veoma pravilan i čitljiv. Znatno prošireni krakovi križa, s obzirom da su upisani u kružnicu, jednakih su dimenzija. U uglovima dna je po jedna mala reljefna bradavica u reljefnom kružiću (sačuvan jedan cijeli ugao i jedan fragmentaran i lijepljen).

2. Kvadratični stakleni vrč s reljefnim kristogramom na četvrtastom staklenom dnu; Tab. 1;
 nalazište: Bribir (Varvaria);
 smještaj: Županijski muzej – Šibenik
 sačuvanost: dio dna, recipijenta i ramena, vrata i trakaste ručice.
 Dno lijepljeno iz više ulomaka.
 dimenzije dna: 7,5 X 8,8 cm
 boja: maslinastozelena
 datacija: kraj 2. do rano 4. stoljeće
 opis: Ulomak dna i gornjeg dijela kvadratičnog staklenog vrča. Od gornjeg dijela sačuvan dio ramena i vrata, te koljenasta trakasta ručica. Na dnu sačuvan dio reljefnog žiga – reljefni kristogram. Od kristograma nedostaje lijeva horizontalna hasta i oko pola donjeg dijela okomite haste. Na sredini dna vidljiva nepravilna reljefna kružnica. Ona najvjerojatnije nije dio kriptograma, već otisak alatke kojom se pridržavao stakleni recipijent do završne obrade.
3. Reljefni kristogram na kvadratičnom staklenom dnu; Tab. 2;
 nalazište: Zadar (*Iader*); "Zdravljak" – Sv. Ivan
 smještaj: Arheološki muzej Zadar (inv. br. 684)
 sačuvanost: sačuvan veći dio dna; lijepljen iz dva ulomka;
 dimenzije dna: 7.5 X 6.0 cm
 boja: maslinastozelena
 datacija: kraj 2. do rano 4. stoljeće
 opis: Veći ulomak dna kvadratičnog staklenog vrča na kojem je reljefni žig kristograma. Kristogram je sačuvan u cijelosti. Gledano s vanjske strane vrča, slovo "P" je zrcalno. Okomita hasta tog slova je

²² Tim oblicima svakako pripadaju zvonolike boce, trbušaste boce, poligonalne pseudo merkur bočice, staklene olle ...

- veoma izdužena i na donjem kraju proširena. Kose haste slova "X" na krajevima neznatno proširene. Na sredini je nepravilan kružni otisak koji je najvjerojatnije nastao od alatke za pridržavanje staklenog predmeta do završne obrade. Najvjerojatnije to nije dio otisnutog kriptograma.
4. Dio reljefnog kristograma na kvadratičnom staklenom dnu; Tab. 2;
nalazište: Zadar (*Iader*); "Zdravljak" – Sv. Ivan
smještaj: Arheološki muzej Zadar (inv.br. 685);
sačuvanost: sačuvano oko 1/2 staklenog dna;
dimenzije dna: 7.4 X 3.8 cm
boja: maslinastozelena
datacija: kraj 2. do rano 4. stoljeće
opis: Dio kvadratičnog staklenog dna (oko 1/2) na kojem je sačuvan dio reljefnog žiga– kristograma. Od kristograma vidljiv donji kraj okomite haste, te donji djelovi kosih hasta slova "X". Lijeva kosa hasta jednake je debljine po cijeloj dužini, srednja i naročito desna su proširene na krajevima.
5. Dno kvadratičnog staklenog vrča s reljefnim otiskom križa; Tab. 2;
nalazište: Bošana nedaleko od Zadra;
smještaj: Arheološki muzej Zadar;
sačuvanost: sačuvano gotovo cijelo dno (napuknuto i lijepljeno)
sač. dimenzije dna: 9.2 X 8.9 cm
boja: tamno maslinastozelena
datacija: kasno 3. ili 4. stoljeće
opis: Kvadratično konkavno dno četverokutnog vrča na kojemu je reljefni prikaz križa. Središnja okomita hasta križa znatno je duža od horizontalne haste (posebno njen donji dio). Sva četiri završetka hasti na svojim krajevima su pravilno proširena.

POPIS KRATICA

AV	- Arheološki vestnik	JGS	- Journal of Glass Studies
CCAVV	- Corpus delle collezioni archeologiche vetro del Veneto	RFFZd	- Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
Izdanja HAD-a	- Izdanja Hrvatskog arheološkog društva	SHP	- Starohrvatska prosvjeta
		VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

POPIS LITERATURE

- Ad basilicas pictas 1999 *Ad basilicas pictas* (grupa autora: F.Oreb, T.Rismondo, M.Topić ...), Split 1999.
- Barkóczy 1968 L. Barkóczy, *Pannonische Glassfunde in Ungarn*, Budimpešta 1988.
- Belošević 1993 J. Belošević, Ishodi pete završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovac kod Zadra, RFFZd 31 (18), Zadar 1993, 136-140.
- Buljević 1994 Z. Buljević, Artes minores - Kasnoantičko staklo, *Salona christiana*, Split 1994, 258-264.
- Burić 1996 T. Burić, Povijesno-arheološki pregled, *Bribir u srednjem vijeku*, Split 1996, 7-16.
- Calvi 1968 M. C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Akvileja 1968.
- Cambi 1968 N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskoga perioda u Dalmaciji, VAHD 70/71, Split 1968/69, 57-106.
- Cambi 1976 N. Cambi, Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u arheološkom muzeju u Splitu, AV 25, Ljubljana 1976, 139-156.
- Ceselin 1997 F. Ceselin, Vetri romani provenienti dal Parmense e da Valleia, *Diadora* 18/19, Zadar 1997, 145-193.
- Charlesworth 1966 D. Charlesworth, Roman square bottles, JGS VIII, New-York 1966, 26-40.
- Damevski 1976, V. Damevski, Pregled tipova staklenog posuda iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske, AV 25, Ljubljana 1976, 62-87.
- Fadić 1981/82 I. Fadić, Staklena boca iz Senja s reljefnom glavom, *Senjski zbornik* 8, Senj 1981/82, 53-62.
- Fadić 1986 I. Fadić, *Antičko staklo Argyruntuma*, Zadar 1986, 1-56.
- Fadić 1987 I. Fadić, Kvadratični i poligonalni stakleni recipijenti u Arheološkom muzeju Istre, *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izdanja HAD-a, Pula 1987, 99-118.
- Fadić 1988 I. Fadić, Antičko staklo Asserije iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2, Benkovac 1988, 27-70.
- Fadić 1992 I. Fadić, Kasnoantičko staklo na putalju, Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća, Split 1992, 61-72.
- Fadić 1994 I. Fadić, Kasnoantičko staklo u Gatima, *Gata – Crkva Justinijanovog doba*, Split 1994, 213-226.

- Fadić 1997 I. Fadić, *Il vetro, trasparenze imperiali – vetri romani dalla Croazia*, Milano 1997, 73-246.
 Fadić 1999 Kasnoantičko staklo Srime, *Srima*, Šibenik 1999.
 Glass from ...1957 *Glass from the ancient world* (A special exhibition), Corning glass center, Corning-New York 1957.
 Gluščević 1997 S. Gluščević, Ranokršćanski simboli na keramičkim i staklenim predmetima u Liburniji, *Diadora* 18/19, Zadar 1997, 257-258.
 Gregl 1991 Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, Zagreb 1991, 22, 24, 52, 53.
 Harden 1936 D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis*, Michigan 1936.
 Kisa 1908 A. Kisa, *Das Glass im Altertume* (I, II, III) Leipzig 1908.
 Krnčević 1995 Ž. Krnčević, Historijat arheoloških istraživanja na šibenskom području, "Stoljeće arheologije na šibenskom području", Šibenik 1995, 5-56.
 Larese, Zerbinati 1998 A. Larese, E. Zerbinati, *Vetri antichi di raccolte Concordiesi e Polesane*, CCAVV 4, Venecija 1998.
 Mardešić 1994 J. Mardešić, Artes minores – Glinene svjetiljke, *Salona christiana*, Split 1994, 271-278.
 Migotti 1994 B. Migotti, Arheološka grada iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Zagreb 1994, 41-136.
 Morin-Jean 1922/23 Morin-Jean, *La Verrerie en Gaule*, Pariz 1922/23.
 Ravagnan 1994 G. L. Ravagnan, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano*, CCAVV 1, Venecija 1994.
 Roffia 1982 E. Roffia, Osservazioni su alcune bottiglie in vetro con marchi di C. *Salvius Gratus*, *Rivista Archeologica dell' Antica Provincia e Docesi di Como*, Como 1982, tab. 1-4, 115-128.
 Roffia 1983 E. Roffia, Marchi di fabbrica su bottiglie in vetro da Luni, *Centro studi Lunensi – Quaderni* 8, Luni 1983, 89-100.
 Suić 1995 M. Suić, Varvarina paleochristiana, *Diadora* 16/17, Zadar 1995, 295-299.
 Suić 1998 M. Suić, Varvarina paleochristiana, "Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka", *Izdanja HAD-a* 19, Zagreb 1998, 182-184.
 Tatton-Brown 1991 V. Tatton-Brown, L'Europa nell'alto medioevo 400-1066, *Cinquemila anni di Vetro*, Milano 1991.
 Testini 1958 P. Testini, *Archeologia cristiana*, Rim-Pariz-Tournai-New York 1958.
 The Constable ...1979 *The Constable - Maxwell Collection of Ancient Glass*, London 1979.
 Topić 1999 M. Topić, Staklo, *Ad basilicas pictas*, Split 1999, 95-104.
 Vetri Antichi ...1998 *Vetri antichi – arte e tecnica*, Bologna 1998.

SUMMARY

CHRISTOGRAM AND CROSS STAMPS ON THE BASES OF SQUARE GLASS BOTTLES

Key words: Early Christianity, glass, stamp, square bottle, Dalmatia, *Varvaria*, *Iader*, Donje Polje, Bošana

Relief depictions of cryptograms or crosses are very rare on glass vessels. Occasionally such marks appear on small glass specimens of eastern provenience that were blown into a mold, but they are very rarely stamped as a relief mark on the base of a glass vessel. As far as is known, only a very few glass vessels with relief Christograms are known outside of Croatia (Harden 1936, 214, class IX, cat. 629, Pl. 18; Morin Jean 1922/23, 193). These are most probably various glass forms blown into molds, of which only the one discovered in Karanis (Egypt) is known to us – a cephalic vessel with a relief stamp of a Christogram on the base.

In contrast to the above, such exceptionally rare glass material has been found on the Croatian coast in the recent period. Several unique fragments of the glass bases of square bottles or jugs have been established with relief stamps of Christian symbols – Christograms and crosses.

Five glass fragments with impressed relief stamps from the repertory of Christian symbolism have been discovered in Dalmatia. Three of them contain a cryptogram of Christ, often referred to as a Christogram (nos. 2, 3, 4), while the other two examples contain two different relief images of crosses (nos. 1, 5). Of the three cryptograms, one comes from Bribir (Roman *Varvaria*), while the other two were found in Zadar (Roman *Iader*). A stylized relief

cross (formed from semicircles) was discovered at the site of St Lawrence at Donje Polje near Šibenik, while the clear and independent relief cross on the square base of a glass bottle was found underwater between Zadar and Biograd, at Bošana.

The undisputed importance of glass bases with relief depictions with Christian content in the study of the appearance and development of Christianity in these areas, as also the fact that such finds are true rarities in the material culture of early Christian archaeology, means that they truly deserved special scientific analysis and interpretation. Although these are exceptionally incomplete glass objects, they can nonetheless be typologically classified as square jugs.

Judging from the color and quality of the glass, the thickness of the walls and base of the square jug, and if the type and quality of the relief stamp is taken into consideration, it can be stated with certainty for the example with the stylized cross in a circle from Donje Polje near Šibenik that this was the earliest example, coming from the 2nd century or the very beginning of the 3rd century AD (no. 1). The ornament of the cross within the regular circle is highly similar to many relief rosettes on typologically identical glass jugs. Considering, however, that a cult purpose in some Christian family can justifiably and with great certainty be hypothesized for this example, a more likely date would be the end of the 2nd century or in the early 3rd century AD. While not insisting on its sacral character, but equally not excluding the apparent

Christian symbolism exhibited in the relief impression of the cross on the base of this square glass vessel, it is undeniable that this must have been created prior to a more significant penetration of Christianity into the broad mass of the Roman population. On the other hand, the square bottle whose base was preserved in the sea at Bošana has characteristics of later glass specimens (no. 5). In terms of the color, thickness, and quality of glass (olive green glass with thick walls with visible traces of pulling the molten glass mass and air bubbles), and in the depiction of the cross that certainly represents a Christian symbol, this example could be dated to the late 3rd or in the 4th centuries. Its origin and use in the period of the first rise of Christianity is not in question, nor is the fact that this glass specimen was not created in the period of the later developed early Christian communities and the "monumental" churches of the 5th and 6th centuries.

It has already been suggested for the Bribir example that the find of a glass base fragment was directly related to some early private estate containing a *domus ecclesiae*. Thus the dating of the example from Bribir from the end of the 2nd century to the early 4th century is entirely realistic. The Christogram is somewhat more modest, and, in contrast to the examples from Zadar, was represented by a ligature of a mirror image letter P (seen from the exterior) and a cross.

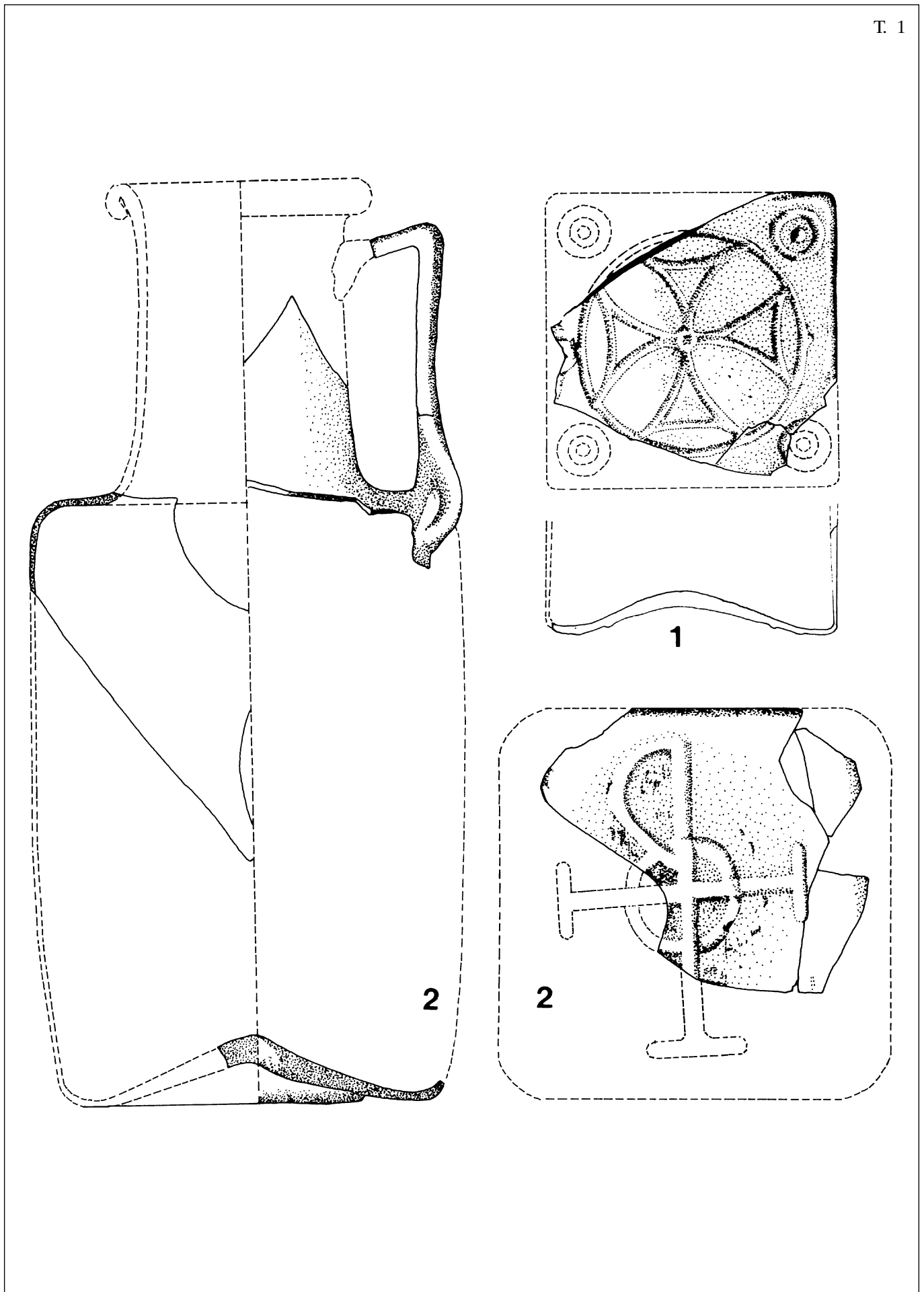
Both examples from Zadar (nos. 3, 4) have Christograms with the form of a mirror image letter P (viewed from the outside) and the letter X. This represented the simplest and most frequent manner of a symbolic and hidden representation of Christ, without the small rosettes (stars), crescent moon, the letters a and v, without an anchor... The color and quality of the glass from which these two fragments were made certainly confirms that they did not come from the 1st or 2nd centuries. However, the chronological span of their creation could nonetheless extend from the very end of the 2nd century to into the early 4th century AD.

It is necessary to emphasize that other than possible contexts of the finds and typological-comparative methods, and independently from the quality and color of the glass, yet another very secure element for dating the noted glass fragments of the bases of square jugs with relief Christograms

and crosses also exists. If the relief cross in the circle is excepted, which certainly did not belong to the later Roman periods (no. 1), the dating of the other olive green base examples from the end of the 2nd century to at furthest the very beginning of the 4th century AD (nos. 2, 3, 4), or to the late 3rd or in the 4th centuries (no. 5), has been indirectly confirmed at almost all systematically excavated areas with ecclesiastical early Christian architecture in Croatia. At sites from the later period of developed Christian communities (Jarak 1994: 32) not a single square glass jug has been found, and thus none of olive green, in the Croatian coastal region and in continental Croatia. Thus not a single example of the above jugs, and much less such a one with a relief Christogram, has been found at the systematically excavated sites of Gate – the Church of St Cyprian (Fadić 1994: 213-226), Majsan near Korčula (Fisković 1983: 65-80), Putalj – St George (Fadić 1992:61-72), Srima near Šibenik (Fadić 1999: in press), and Crkvina at Galovac near Zadar (Belošević 1993: 136-140). Not even the recently excavated early Christian complex "ad basilicas pictas" in Split has resulted in such examples of glass (Topić 1999: 95-104), and such examples are also not known even from the more important early Christian sites of continental Croatia (Migotti 1994: 41-67). It is quite simply possible to conclude that the different variants of Christograms cannot be established on square glass examples in the later decades of the 4th century, and certainly not in the 5th and 6th centuries, as this type of glass vessel was not even produced in this period.

It is truly difficult to establish whether the examples discussed here were of local production, but this would not be a heretical suggestion, for the simple reason that these are the only known finds to date. This is supported by the fact that in the Roman province of Dalmatia, along with certain other forms of glass, an exceptional concentration has been noted specifically of such square jugs. An early production of such jugs must be assumed, and this certainly indicates that the tradition of manufacturing square jugs (blown into a mold) could have continued into a period of representing hidden and neutral Christian symbols, which certainly preceded allegorical and more realistic images.

Translated by B. Smith-Demo

T. 2

